

IGAZODÁSOK ÉS HASONULÁSOK

ZSIGRI GYULA

A leíró hangtani osztályozások egyetértenek abban, hogy az igazodás nem eredményez fonémaváltást, a hasonulás viszont igen, az egyes esetek besorolásában mégis eltérnek egymástól.¹ Véleményem szerint ez a bizonytalanság a fonémaváltás fogalmának a tisztázásával megszüntethető vagy legalábbis jelentős mértékben csökkenthető.

Ahhoz, hogy két beszédhangról megállapíthassuk, hogy ugyanannak a fonémának a változatai, vagy különböző fonémák, tudnunk kell, hogy melyek azok a fonetikai különbségek, amelyeket a nyelv felhasznál a fonémák megkülönböztetésére. Az Ockham borotvajaként² is emlegetett **takarékossági elv** megköveteli, hogy ezt a lehető legkevesebb fonetikai különbségről állítsuk. Vegyük például ezeket a fonéma-párokat: *p-f*, *b-v*. Az első tag mindkét esetben kétjókú mássalhangzó, a második pedig ajak-fog hang. Ennek a szembenállásnak csak akkor tulajdoníthatnánk fonéma-megkülönböztető szerepet, ha lenne legalább egy olyan mássalhangzó-pár, amelynek a tagjai csak ebben különböznenek egymástól. Ilyen azonban nincs. A magyarban a kétjókú mássalhangzók mind zárhangok, az ajak-fog hangok pedig mind réshangok. Ezt a különbséget a *t-sz*, *d-z* párok miatt mindenképp fonéma-megkülönböztető szerepnek kell tekintenünk, nincs tehát szükségünk arra, hogy a bilabiális és labiodentális képzés közötti különbségnek ilyen szerepet tulajdonítsunk. A *p* azonosításához elég csak annyit mondanunk, hogy zöngétlen labiális zárhang, az *f*-éhez pedig, hogy zöngétlen labiális réshang.

Az igazodást és hasonulást Vértes (1952: 66) így különíti el egymástól:

- (1) (a) A képező mozdulatok oly kis mértékben tolódnak el a szomszédos hangok irányában, hogy az eredmény ugyanannak a hangtípusnak más változata: ez az igazodás.
- (b) A képzés helyének vagy a képzés módjának a szomszédos hangéhoz való idomulása következtében más hangtípust kapunk: ez a hasonulás.

Deme (1961: 98) látszólag csak annyiban tér el Vértestől, hogy a *hangtípus* szakszó helyett az „önálló értékű hangváltozat”, illetve „önállóan is használatos hang” körülírásokat használja:

¹ A *fonéma* terminust eredeti, strukturalista értelmében használom, nem a generatív nyelvészetben általánossá vált 'morfofonéma' jelentésben (vö. Hyman 1975: 59–98).

² Ockhami Vilmos, XIV. századi angol ferences rendi szerzetesről. Az elv leggyakrabban idézett megfogalmazása – „Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem” – nincs benne Ockham műveiben. Helyette ezekkel találkozhatunk: „Pluralitas non est ponenda sine necessitate” – „Frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora” (Gibbs–Hiroshi 1997).

- (2) (a) Igazodásról (*accomodatio*) akkor beszélünk, amikor két szomszédos más-salhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy belőle az eredeti hangnak valamilyen, nyelvünk hangrendszerében önálló értékkel nem szereplő változata jön létre. [...] S általában igazodás mindaz, aminek eredményeképpen nem önálló értékű hangváltozatok jönnek létre [...]
- (b) Hasonulásakor (*assimilatio*) két szomszédos más-salhangzó közül az egyik a másiknak a hatására úgy módosul, hogy a létrejövő változat valamilyen más, nyelvünk hangrendszerében önállóan is használatos hanggal esik egybe.

Az /m/ és /n/ ajak-fog hangúsodásának a besorolásából azonban kiderül, hogy a két szerző mégsem ért egyet. Vértes (1952: 67) csak az /m/ alkalmazkodását tekinti igazodásnak (*romváros* [-mpv-]), az /n/ ajak-fog hangúsodását a hasonulásoknál tárgyalja (*színfolt* [-mpf-], i. m. 71). Deme viszont mindkét más-salhangzó módosulását az igazodások között említi (*honfi* [-mpf-], *hamvas* [-mpv-], 1961: 98). A kétféle besorolás közül Demée terjedt el jobban, az egyetemi fonetikatankönyvek (Papp 1966: 133; Kassai 1998: 171) is azt tanítják.

Deme elemzését elvileg támogatná az, hogy nyelvünkben nincsenek olyan jelentéses egységek, amelyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyikben [n]-et ejtünk, a másikban pedig ajak-fog hangú [mp]-et. A *szán volt* – *szám volt* megnyilatkozáspar nem ilyen, mert mindkettő ejthető ajak-fog hangú [mp]-mel. Az [n] és [mp] szembenállásának a hiánya azonban nem elégséges feltétel ahhoz, hogy az /n/ ajak-fog hangúsodását igazodásnak tekintsük, ezen az alapon ugyanis az /n/ összes hely szerinti alkalmazkodását az igazodások közé kellene sorolnunk. Az *ingyulladás* erősen tagolt beszédben ejthető feloldott zárú [n]-nel, fesztelen beszédben pedig zárva hagyott [ny]-nyel, de feloldott zárú [ny]-es változata nem létezik. Az *ingyulladás* ezzel szemben feloldott zárú és zárva hagyott [ny]-nyel is ejthető. A *rénpár* /n/-je feloldott zárú [n]-ként vagy zárva hagyott [m]-ként valósulhat meg, a *rémpár* /m/-je pedig feloldott zárú vagy zárva hagyott [m]-ként. Az [n] ugyanúgy nem áll szemben a zárva hagyott [m]-mel vagy [ny]-nyel, mint az ajak-fog hangú [mp]-mel, az /n/ bilabiálissá vagy palatálissá válását mégis mindenki a hasonulásoknál tárgyalja (Deme 1961: 99; Papp 1966: 139; Kassai 1998: 174). Az /n/ palatálissá vagy bilabiálissá válásának a vizsgálatakor az alapváltozatnak és a környezet hatására létrejövő változatoknak nem az összes tulajdonságát vetik össze egymással, hanem csak azokat, amelyeknek szerepe lehet a fonémák megkülönböztetésében. A továbbiakban ezekre fonológiaiailag releváns tulajdonságokként fogok utalni. A magyar nyelvben a zár feloldása vagy fel nem oldása fonológiaiailag nem releváns, ezért ezt nem kell figyelembe vennünk. Az /n/ fonéma alapváltozata alveoláris orrhang, az *ingyulladás*-ban ejtett [ny] pedig palatális orrhang. Az alveoláris orrhang és a palatális orrhang két különböző fonéma, az /n/ tehát hasonult. Ezzel szemben az /ny/ alapváltozatának (feloldott zárú palatális orrhang) és az *ingyulladás*-ban ejtett zárva hagyott [ny]-nek fonológiaiailag releváns tulajdonságai megegyeznek egymással – mindkét beszédhang palatális orrhang –, ezért az [ny] módosulása csak igazodás.

Abból, hogy egy fonéma alapváltozatának és a környezet hatására létrejövő beszédhangnak a fonológiai releváns tulajdonságai eltérnek egymástól, nem feltétlenül következik az, hogy hasonulás történt. Az alveoláris–veláris különbséget a magyar nyelv felhasználja jelentésem egységek megkülönböztetésére (pl. *tő* és *kő*), az /n/ velárisává válása (pl. *szá[ŋ]kó*) mégsem hasonulás, mert az [n] és az [ŋ] sohasem állít szembe egymással jelentésem egységeket. Az alveoláris [n]-nel is ejthető *ön gólt lőtt*, és a csak veláris [ŋ]-nel ejtett *öngólt lőtt* megnyilatkozásokat nem a fakultatív [n] és a kötelező [ŋ] különbözteti meg egymástól,³ hanem az, hogy a gólt az első megnyilatkozásban hangsúlyos, a másodikban pedig nem az. A hasonulás és igazodás különbségét a következőképp fogalmazhatjuk meg:

- (3) Ha a mögöttes szegmentum alapváltozatának és a megváltozó beszédhangnak fonológiai releváns tulajdonságai különböző fonémákat határoznak meg, akkor hasonulás történt, ha nem, akkor igazodás.

Lássuk ezek után az /m/ és az /n/ ajak-fog hangúsodását! Az /m/ alapváltozata bilabiális orrhang, az /n/-é alveoláris orrhang, a labidentálisok előtt ejtett [m] pedig labiodentális orrhang. Az [m] és [n] különbségét a magyar nyelv felhasználja jelentésem egységek megkülönböztetésére (pl. *méz* és *néz*), ez a két beszédhang tehát két különböző fonémát valósít meg. Olyan jelentésem egységek viszont nincsenek, amelyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyikben [m]-et vagy [n]-et ejtünk, a másikban pedig ajak-fog hangú [m]-et. Ezen az alapon a labiodentális orrhang az /m/ és az /n/ közös allofónja is lehetne, de ha következetesen akarunk lenni, akkor az [m] esetében is csak a fonológiai releváns tulajdonságokat vehetjük figyelembe. A magyar mássalhangzók fonológiájában a bilabiális–labiodentális különbség nem releváns. A bilabiális /p/ és /b/ nemcsak a képzés helye tekintetében különbözik a labiodentális az /f/-től és /v/-től, hanem abban is, hogy a /p/ és /b/ zárhang, az /f/ és /v/ pedig réshang. A zárhangok és réshangok megkülönböztetésére egyébként is szükségünk van (/t/ és /sz/, illetve /d/ és /z/), ezért a /p/ és /b/ fonémák azonosításához elég csak annyit mondanunk, hogy labiális zárhangok, az /f/ és /v/ azonosításához pedig, hogy labiális réshangok. Az /m/ alapváltozatának és a labiodentális [m]-nek ugyanazok a fonológiai releváns tulajdonságai – mindkettő labiális orrhang –, ezért az /m/ ajak-fog hangúsodása igazodás. Az /n/ ajak-fog hangúsodását viszont a hasonulások közé kell sorolnunk, mert az /n/ alapváltozatának és a labiodentális [m]-nek a fonológiai releváns tulajdonságai – alveoláris orrhang, illetve labiális orrhang – különböző fonémákat határoznak meg. A labiodentális [m] ezek szerint csak az /m/-nek az allofónja, az /n/-nek nem.

Deme nemcsak az /m/-ről és /n/-ről feltételezi, hogy közös allofónjuk van, hanem a /h/-ről és /j/-ről is: az *ihlet* és a *pech* /h/-ja szerinte ugyanúgy hangzik, mint a *kapj*, *lökj*, *féj* szavak /j/-je. Ezzel nem értek egyet. Az *ihlet* /h/-ja ([χ]) körülbelül úgy viszonyul a *lökj* /j/-jéhez ([ç]), mint a *Miki* /k/-ja ([k]) a *Matyi* /ty/-jéhez ([ty]). A *pech*-nek van ugyan „ich-Laut”-os ejtése, de azt a németül nem beszélők idegenszerűnek tartják.

³ Szótagoláskor az *öngólt lőtt* is ejthető alveoláris [n]-nel, de a szótagolás nem természetes beszéd mód.

Különböző osztályozások különbözőképp viszonyulhatnak az anyelvi beszélők kompetenciájához. Érdekes eset ebből a szempontból az /n/-nek és /ny/-nek a posztalveoláris affrikátákhoz való alkalmazkodása (*pofon csap, inycsiklandó* [-ŋcs-], *betondzsungel, hány dzsókerrel* [-ŋdzs-]). A két folyamat gyakoriságában és megítélésében is különbözik egymástól. A betűejtéstől eltekintve az /n/ posztalveolárisává válása a vele egy hangsúlyozási egységen belül levő posztalveoláris affrikáták előtt kötelező, az /ny/-é viszont fakultatív – csak gyorsabb, fesztelenebb beszédben következik be. Az anyanyelvi beszélők a *pofon csap* és az *inycsiklandó* posztalveoláris [ŋ]-jét is azonosnak veszik a magánhangzók előtti alveoláris [n]-nel. Mivel az alveoláris [n] és a posztalveoláris [ŋ] nem különböztet meg jelentésem egységeket egymástól, és az anyanyelvi beszélők sem észlelnek köztük különbséget, a két beszédhang egy fonéma két változatának tekinthető. A posztalveoláris [ŋ] és a palatális [ny] ellenben két külön fonéma megvalósulása, mert bár ezek sem különböztetnek meg jelentésem egységeket egymástól, az anyanyelvi beszélők a posztalveoláris [ŋ]-et az /n/ fonémával társítják. Az /n/ posztalveolárisává válása tehát igazodás, az /ny/-é pedig hasonulás.

Ez a mássalhangzók hagyományos rendszerezésével jól összeegyeztethető, Siptár megkülönböztető jegyes osztályozásával viszont nem. A hagyományos rendszerezések szerint a /zs/ és /j/ csak abban különbözik egymástól, hogy az előbbi posztalveoláris, az utóbbi pedig palatális (l. pl. Deme 1961: 81; Kassai 1998: 116). A /zs/ és /j/ különbsége fonológiaiilag releváns, az /ny/ posztalveolárisává válása tehát elvileg lehet hasonulás. Az alveoláris /c/ és posztalveoláris /cs/ különbsége is releváns, de – akár csak az /n/ veláris igazodása esetén – ebből nem következik az, hogy az /n/ posztalveolárisává válása hasonulás lenne. Siptár (1995: 43–46) a mássalhangzók mögöttes ábrázolásában a posztalveolárisok és a palatálisok képzési helyét is a [+ koronális, – elől] jegyekkel adja meg. A két képzési hely azért egyesíthető, mert a posztalveolárisok és palatálisok a helyjegyek számának a szaporítása nélkül is elkülöníthetők egymástól. Mögöttesen minden posztalveoláris mássalhangzó [+ érdes], és minden palatális [– érdes]. A levezetés későbbi szakaszában a redundáns [± osztott] jegy segítségével lehet a posztalveoláris–palatális (valamint a bilabiális–labiodentális) képzési hely között különbséget tenni (i. m. 83). A mögöttesen [+ koronális, + elől] jegyű (vagy a képzési hely tekintetében meg nem határozott) /n/ a posztalveolárisok hatására [– elől, + osztott] lesz, az /ny/ viszont csak a redundáns [+ osztott] jegyet kapja meg tőlük. A posztalveoláris [ŋ]-nek azok a jegyei, amelyek a fonémák megkülönböztetésében is szerepet kapnak, nem az /n/, hanem az /ny/ mögöttes jegyeivel egyeznek meg.

IRODALOM

- Deme László 1961: Hangtan. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* 1. Budapest, Akadémiai. 55–119.
- Gibbs, Phil – Sugihara Hiroshi 1997: *What is Occam's Razor?*
<http://www.weburbia.com/physics/occam.html>
- Hyman, Larry M. 1975: *Phonology: Theory and Analysis*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Papp István 1966: *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Siptár Péter 1995: *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.

Vértes O. András 1952: *Bevezetés a fonetikába*. Második, bővített kiadás, Budapest, Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola jegyzetei.

CONSECUTION AND ASSIMILATION

GYULA ZSIGRI

Vértes (1952) distinguishes phonetic assimilatory processes (*consecutio*) and phonological assimilatory processes (*assimilatio*). This distinction has become standard in university textbooks and traditional analyses. Although all authors agree in the definitions of the processes, they classify the linguistic data differently. This paper proposes a criterion based on the original structuralist notion of the phoneme to unify the classification.